

Ankara, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Sumeroloji Bölümü
Tezi veren : Ord. Prof. Dr. Benno Landsberger.

BABİLDE FEODALİZM ARAŞTIRMALARI KAS'LAR DEVRİNDE BABİL

Dr. KEMAL BALKAN

Sumeroloji Asistanı.

Önasya tarihinin yeni kronolojisine göre İsa'dan önce 16. yüzyılın ilk yarısında Önasyada, birbirinden biraz evvel veya biraz sonra bütün yazılı kaynakların birdenbire susmasıyla başlayıp bu muhtelif memleketlerde muhtelif uzunlukta devam etmiş olan ve "karanlık devir,, diye adlanan devir cihan tarihinde derin izler bırakmış hadiselerin oluş çağıdır. Bu karanlık Önasya toprakları üzerinden 1400 yıllarına doğru tamamen silinmiş bulunduğu zaman buradaki devletlerin fiziyo-nomilerini. eskiye nazaran kökünden değişmiş bulunduğuna şahid oluyoruz. Değişiklik devlet organizasyonlarında aranmalıdır. Çağın başlarında bu sahanın, hududlarında görünen birtakım kavimler artık önasya. hakimleri arasına karışmış bulunuyorlardı. Nitekim şarktan gelen Kas'lar Babilde, Mitanniler şimali Mezopotamya ve Suriyede hakimiyeti ellerine almışlardı. Asur ve Anadolu yabancı istilâsında masun kalmıştı.

Devlet organizasyonları ve idare sistemleri bakımından esaslı noktalarda bir birlik arzeden Babil, Mitanni ve Eti devleti ile sayısız vesikalarla bunlara iltihak eden Asur'uda göz önünde bulundurarak bu birliği araştırmak birbirlerinden ayrıldıkları anları tesbit etmeyi üzerime aldım. Bu memleketlerde görülen müşterek vasıfları "feodalizm» adı altında topladım. Çalışma hipotezi olarak şunu kabul ediyorum ki, gerek Kas'lar gerek Mitanni'ler ve belki de Eti'ler tarafından bütün bu memleketlerde yeni idare teşkilâtı kurulmuş, eskiden izleri görülmekte olan timar ve zeamet esasları bu mefhumların gerçek anlamlarına en uygun bir şekilde yeni baştan tanzim edilmiştir.

1600-1800 yılları arasında feodalizm mefhumunda gördüğümüz üç esaslı noktayı - mahalli farklar bulunmakla beraber - bu memleketlerin herbirisinde bulmak kabildir. Bunları şöylece sıralayabiliriz: 1) Bütün memleketlerde memleketin hakiki sahibinin kiral olduğu fikri hakimdir. Onun bu hakkı karşısında hususi hukukun hiçbir değeri yoktur. Mülkî servet ancak kiral hediyesi yolu ile elde, edilebilir. Hiç olmazsa başlangıçta kiral hediyesi dışında toprak mülkiyeti olmamış olduğunu kabul etmek gerektir. 2) Kiral ile halk arasında bir asiller tabakası yârdır. Bunların ekseriyeti kiral ailesinden veya saraya men-

sup birtakım kimselerden müteşekkildir. 3) Mülki servete sahip olmuş olan kimseler kirala karşı muayyen vazifelerin ifası ile mükelleftirler ki bundan muafiyet ancak kıral fermanı ile mümkündür.

Atıştırmalara evvela Babil ile başlamak gerekiyordu. Çünkü Babil bu dört devlet içinde teşkilâtı en mükemmel vesikaları en bol olanı idi. Diğer taraftan Önasya memleketlerine dağılmış plan Babilli yazıcılar bu teşkilâtın esas şekillerini ve ona ait mefhûmları az da olsa gittikleri yerlere buradan taşımışlardı. Bu bakımdan evvelâ Babildeki sistemi ortaya çıkarmak ve bu araştırma neticelerini bir miyar olarak kullanmak suretiyle diğerleri üzerinde karşılaştırma yolu ile işlemek ve bu suretle dört ayrı devletin hususiyetlerini plastik bir şekilde ortaya çıkarmak lâzım geliyordu.

Bu dört devletten Asur, Mitanni ve Eti hakkında henüz etraflı araştırmalar yapılmamıştır, Babil'e gelince burada sabit birer fikir olarak mabed iktidadiyatı ve oba mülkiyeti fikirlerine saplanıldığından hakikati görmek mümkün olmamıştı. Kaslar çağı tarihlere Babil kültürünün bir yıkılma devri ve Kaşlar da bunun amili olarak geçmiştir. Yakın zamanlarda anlaşılmıştır ki bu devir Babil edebiyatının devlet elile toplattırılıp himaye gördüğü, edebi eserlerin resmî nüshalarının tertip edildiği, akad dilinin en ziyade incelişip işlendiği bir devirdir. Biraz aşağıda izah edeceğimiz Kas'lar devrinde Babil'de devlet idaresi ve ictimaî tenevvûün bizce henüz iyi nüfuz edilemeyecek kadar girift ve mütekâmil şekiller arzemesi göstermiştir ki devir Babil ve dolayısıyla' cihan tarihinin üzerinde ilgi ile durulacak çağlarından birisidir.

Burada Kaslar hakkında şunu ilâve edelim. Onlar bu sahalara şarktan gelmiş ve ilk olarak Süleymaniye havalisindeki dağlık bölgede yerleşmişlerdi. Hammurabi'nin halefi zamanında Babillilerle ilk karşılaşmalar başlamıştı. Babil mukavemeti onları garba doğru Dicle üzerinden orta Fırat boylarına sevketmiş, az kaldıkları bu saha istikametinden Etilerin Babil seferinden 50 yıl kadar sonra Babile inerek hakim olmuşlardı. Babil vesikalarına göre orada 576 yıl kalmışlarsa da bunun mühim bir kısmı Babile yerleşmedikleri zamanlara şamildir. Dillerinden kalan pek az kelime onların İndo-germenlere ait olmayıp daha ziyade bunlarla komşuluk ettiklerini göstermektedir.

Kaynaklar: Kaslar devrine ait vesikaların en büyük kısmı orta Babilde Nippur (bugünkü Nuffaf) şehrinde 1889-1900 yıllarındaki kazılarda bulunmuştur. Bunlar akatça olup bugüne kadar takriben 600 kadari neşredilmişse de kazıcılar bunların 15000 den fazla olduğunu söylemişlerdir. Fakat bu rakam müzelerdeki mevcuda uymamaktadır. Yayınlanmamış olanların bir kısmı Amerika müzelerinde ekserisi de İstanbul müzesindedir. Kazılarda vesikaların buluntu yerine dikkat edilmemiş olmasına rağmen muhtevalarından bunların Nippur'un büyük valisi (guenna) nin sarayına ait arşivde buldukları anlaşılmalıdır;-Evvelce bu arşiv bir mabed arşivi olarak kabul edilmişti. -

Vesikaların eh mühim kısmı Nippur eyaletinin idaresine dair hesap vesikalarıdır. Sayısı pek az olan, hukukî vesikalar mobil eşya köle alım satımına aittir. Mühim bir kısmı da idarî mektuplardır. Başlıca şu gruplara ayrılmaktadır:!) kiral mektupları. Bir kaç tane olup kiral tarar findan Nippur eyâleti valisine yazılmış kısa mektuplardır, 2) *ahu* (kardeş) mektupları. Nippur valisine büyük memurlar veya derebeyleri tarafından yazılmışlardır. Bunlarda ona gönderienler "kardeşim» deye ve adının kısaltılmış şeklile hitab etmektedirler, 3) *belu* (bey) mektupları; bunlar derebeyi veya büyük memurlar tarafından emirlerindeki kimselere yollanmış emir mektuplarıdır, 4) *ardou* (köle) mektupları. Bunlar3 üncü grubun muhatapları tarafından *bela*(bey) lara yazılmıştır ki bunda gönderen kendisini beyin kölesi olarak tesmiye etmektedir. Bunlarda selâm formülü olarak "beyimin *bittu'su*. (timar manasında ev) iyidir^ denmektedir. Tîmarların mahiyeti hakkında bu nevi pek fazla malûmatı ihtiva etmektedir.

Bütün bu mektuplar içinde kirala yazılmış Olması muhtemel olan birtek mektup birtarafa bırakılırsa Nippur arşivinin ve dolayisile Nippur'un memlekette hâiz olduğu hususî meyki kolayca anlaşılır. Arşivde korunmamış olan ağaç üzerine yazılmış vesikaların varlığından da haberimiz vardır. Babilde oturan kiralın hususî arşivinin de henüz bulunmamış olduğuna işaret edelim.

Memleketin muhtelif yerlerinden ele geçmiş olan kısa inşaât kitabeleri tanrılara yapılan takdimelerin kitabeleri idare hakkında hemen hemen hiç bir şey vermez. Mısır firavnlarına Babil kırılları tarafından gönderilmiş olup Mısırdaki Elamarnada bulunan mektuplar Nippur vesikalarından elde edilen tarihi levhayı tamamlamakta işimize yaramaktadır.

Mülhakatta yeri malûm olmayan bir şehirden ele geçirilmiş olup bir timar sahibine ait bulunan 30 kadar tableti - ihtiva eden arşiv de bu hususta çok kıymetlidir.

Daha geç devirlerden, kalmış olan, arazi bağışları ve muafiyet vesikaları mâhiyetinde olan *kudurru* (hudud taşı) denen taş kitabeler daha ziyade Nippur vesikalarının kesilmesinden sonraki çağı aydınlatmaktadır.

Nippur arşivinin en eski vesikası Burnaburiyaş'tn ilk yılı (1384) ile tarihlenmiştir. En geç tarihi taşıyan vesika 130 yıl kadar sonra 3 üncü Kaştilyaş'ın 6 ncı yılında yazılmıştır. ButarihBabil'in Asur istilâsına uğramasının da tarihi olup bundan sonra Nippur arşivinde vesika saklanmıyacaktır. Bu hadis aynı zamanda derebeylik sisteminin de bir dönüm noktasını teşkil eder.

Bu vesikaların tetkikinden Kaslar devrinde feodal karakter arzeden Babil devlet idaresini üç safhada araştırmak lâzım geldiği anlaşılmıştır.

I—Kasların Babil dolaylarında yerleşmelerinden başlayarak Ba-

bile girdikleri zamanlardan Nippur arşivinin başlamasından biraz evvelki bir zamana kadar sürmüş olması lâzım gelen ilk devir (takriben 1750-4450). İdareye dair bu devirden orijinal hiç bir vesika kalmamış olup bu hususta ancak daha geç devirlerin vesikalarından istidlalde bulunabiliyoruz. Bu çağ feodalizmin esas formlarını bulduğu kurulma ve gelişme çağıdır. Kaslı derebeyler idaresinde muayyen ailelerin daha ziyade şimali şarkîdeki dağlık havalide müstakil bir şekilde hakim olmaları suretinde görülen bu feodalizm ilk zamanlarında şüphe yok ki dâima merkezîyetçi ve bürokrat esaslara alışmış olan Babilliler için çok yabancı bulunuyordu. Babillilik ancak devrin sonuna doğru bu sistemle ünsiyet peyda etmiş olmalıdır.

II — Feodalizmin klasik çağı. Babillilerin ilk devirdeki derebeylik ile tanışma ve anlaşmasından sonra Babilliliğin gelenekleriyle büyüyen zihniyetin ustaca uzlaştırılmasıyla meydana getirilmiş bir derebeylik sistemidir. Bunun esas formları şunlardır: Babilin kaslı kiralı ile birlikte Nippur eyâletinin valisi olan ve guenna tesmiye olunan ve Babil asil tabakasının reisi olan bu memurun şâhsında tecelli eden bir dereceye kadar ikinci bir kırâl şahsiyeti yani çifte krallı bir idare sistemi. Bütün iktisadî faaliyetlerinde Nippur'da guenna rejimi tarafından idare edilen fevkalâde meziyetçi bir derebeylik ki daha ziyade Nippur eyaletinde Babillilere ait birçok gayri müstakil timar arazisiyle karakterize edilebilir. Bu eyalette ve memleketin diğer yerlerinde Babillilere mahsus müstakil timar toprakları ile birinci feodalizm safhasından beri devam etmekte olan Kas'lı feodaliteler de mevcuttur.

Burada bu çok karışık sistemin bugüne kadar basit bir sentez ile ve tamamen yanlış olarak mabed iktisadiyatı suretine gösterilmiş bulunduğunu hatırlatalım. Halbuki araştırmalarımız bize bu devirde mabedin hiçbir toprak mülkiyetine sahip bulunmadığını bütün ihtiyaçlarının devlet elile tedarik edildiğini göstermiştir.

III — Daha geç devirlerden kalmış olan *kudurru* (hudud taşları) ile temsil edilen feodalizm çağı. Bu devirde guenna parlak mevkini kaybetmiş, Nippur merkezi idaresi ortadan kalkmış olup kiralın idaresinde gerilemiş bir merkezîyetçilik ile karakterize edilebilecek olan bir derebeylik sistemi kurulmuştur.

Klasik feodalizm çağının ana hatları.

Guenna memurluğu:

Akat diline Sumereden guennakku olarak iktibas edilen kelime eski Babil devrinde bir kült yerinin ismidir. Kas'lar devrinde bir memuriyet adı olmuş olup herşeyden evvel Nippur *pihatu'su* (mesuliyet sahası, eyalet manasında) nun valiliğini ifade eder. Fakat o bundan çok daha ziyade bir kudret ve salâhiyeti de tazammun eder ki 2. Ka-

daşmân - Enlil'in bu unvanı takınması ve Asur kralı Enlil - nirari'nin bir guennaya gönderdiği bir mektupta kendisine *ahu* (kardeş) diye hitab etmiş olması bu payenin en yüksek siyasi mevkiine bir delildir. Nippur'dan idare edilen merkezi idarenin de nazımıdır. Onun valilik salahiyetleri Nippura komşu eyaletlere de şamil olmuş olsa gerektir.

Memleketin en yüksek dini mertebesi olan Enlil tanrısı rahipliği (nu. eş Enlil) çok defa onların şahıslarında birleşirdi. Bundan başka lu. e. dub. b. a= tablet evinin adamı (akatçası *şandabakku*) gibi üçüncü bir unvan, kelimenin manasından anlaşıldığı gibi onların ilmin yani yazılacağı en yüksek mümessili bulunmakta olduklarına delildir. Guenna sarayının mektebi devrin zedeganına mahsus bir üniversite olup Babil kralının ve Elam, Arapha, Hanigalbat, Arabistan gibi komşu memleketlerin en yüksek tabakasının çocuklarının okutulduğu bir yerdir.

Nippur vesikaları bize koyu bir merkeziyetçilik ve bürokratizm göstermektedir ki benzeri ancak 3. Ur hanedanı devrindeki Sumer idaresinde görülebilir. Bu tamamen guenna'ların eseridir.'Bu meselede halledilmesi güç olan, merkeziyetçiliğin sadece Nippur eyaletine mi mahsus olduğu yoksa memleketin tamamına mı şamil bulunduğu keyfiyettir. (kinci şık doğru olacak olursa bu taktirde kralın hakiki mevkiinin tayini de ayrı bir güçlük doğurmaktadır. Bunu halletmek için aşağıdaki notlardan hareket etmek lâzımdır.: 1) memleketin en uzak mntakalarından (Pers körfezi sahillerinden, Süleymaniye havalisinde olan yerlerden, Akattan ve Elam hududundaki sahalardan) guennaya büyük miktarda zahire tahsilatına dair mektuplar gelmektedir. 2) Guenna kendisine memleketin muhtelif yerlerinden gönderilen *ahu* (kardeş) mektuplarını (bak sahife) yazan asillerin başıdır. 3) Nippur, eyaleti dışındaki mntakalardan gelen şikâyetlerin mercii de guennadır, 4) Merkezi idarenin en büyük kâtipleri ondan emir almaktadır. 5) Bir hesap vesikasında kiral kızlarının arazilerinin merkezi idareye kalmış olan borçlarını guenna kralın zimmetine geçirmiştir.

Diğer taraftan neşredilmiş bulunan Nippur vesikaları mevcudun ancak pek az bir kısmıdır. Ağaç üzerine yazılmış olan vesikalar da korunmamış olduğuna göre bu arşivin pek zengin olduğu anlaşılır. Bununla beraber Babil, Akat, Ur, Uruk, Der gibi memleketin büyük merkezleri vesikalarda ya birkaç defa veya hiç geçmez ki bu sadece tesadüf gibi görünmemektedir. Kiralın arvişinin de bulunmamış olduğunu zikretmiştik. Bu karışık meseleler arasında şurası emniyetle söylenebilir ki hiç olmazsa Nippur eyaleti içinde asilzadeler idaresinde bir takım idare vahdetleri bulunmakta olup burada büyük bir merkezi idare vardı. Bu tamamen guenna'ların eseri olup bunlar akrabalıkla bağlı buldukları Babilli asil sınıfın reisi idi.

Birçok güçlüklerle metinlerden terkiib suretile hemen hemen eksiksiz

bir guenna'lar sırası elde ettik; Bu memurluk Nippur arvişlerinin kurulmasından biraz evvel başlamış olsa gerektir. İlk tanıdığımız guenna Ninurta-nadin - ahhe olup 2. Kurigalzu zamanından Burnaburiyâş'ın ilk yıllarına kadar bu vazifede kalmıştır. Onun bu memurluğunun birinci mümessili olmamış olması çok muhtemeldir. Yerine oğlu Enlil - kidini geçmiştir. Sayısız vesikalarla kendisini çok iyi tanıyoruz. Burnaburiyaş ye 3. Kuriğalzu'nun ilk yıllarında guenna'lk yapmış olup bu şahsiyetlerin en parlak simasıdır. Asur Kiralı Enlil - nirari kendisine iki mektup yollamıştır ki bunlarda ona İiliya' deye adının kısaltmış şekli olan samimiyet formu ile hitab etmekte ve birisinde de "kardeşim» demektedir. Mûteakib guenna, Kurigalzu zamanında yaşamış olan yarı kasça bir ad taşıyan Nazi - Enlil'dir ki kendisinden az vesika kalmıştır. Oğlunun "ismini bilmiyorsak ta bu Nazimaruttaş zamanındaki Niriurta - apla - iddina olsa gerektir. 2. Kadaşman - Enlil'in hamisi İtti -Marduk -balatu bir guenna olmamış olsa gerektir. Bir aralık mezkur kiral da bu unvanı taşımıştır. Olay, kırılların guennalığa verdikleri kıymeti gösterir. Kudur - Enlil'in ilk zamanlarından başlayarak Şagarakti - Şuriyaş ve 3. Kaştilyaşın bütün zamanlarını idrak etmiş plan Amel - Marduk payenin son kudretli simasıdır. Bir mektup onun Enlil - kidini ailesinden olduğunu göstermektedir. Kaştilyaş zamanındaki Asur istilâsı guennalığın yıkılmasını doğurmuştur denebilir. Bundan sonra Melişipak kudurru'sundan tanıdığımız Enlil - zakir - şumi ve Enlil - şum - imbidaha ziyade yüksek birer kiral memuru tipinde kimselerdir. İstiladan sonra Nippur arvişleri birdenbire susmuşlardır. Bu da guenna'lığın ortadan kalkmakta bulunduğu bir işarettir. O tarihte orta Babil'in idare merkezi Nippurdan İsin şehrine geçmiş olsa gerektir. Daha sonra Babilin Asur istilâsında bulunduğu zamanlarda ve Nebokadnezar zamanında sadece *şandabakku* denen guenna memuriyeti yüksek bir paye olarak tekrar dirilmiştir.

Nippur eyaletinde merkezi idare: Guenna'ların yaratmış olduğu çok karışık merkezi idarenin ana hatlarını şöylece hülâsa edebiliriz. Bu sistemin alâkasının siklet merkezi toprağın işlenmesi ve mahsulün istihsal ve istihlâki meselelerinde toplanmıştır. Bu hulasa olarak şöyle cereyan etmektedir. Devlet vergileri hesap edildikten sonra istihsal olunan mahsulün tamamı devlet ambarlarına teslim edilirdi. Sayısı pek çok olan bu depolar ya "ambar „ veya "çadırılık,, gibi isimlerle anılırdı. Bütün timâr sahipleri ve kendilerine bağlı halk, bütün yüksek memurlar istinasız bütün mabedler belki guenna bile bütün zahire ihtiyaçlarını makbuz mukabilinde bu depolardan temin ederlerdi. Bunlardan herbirinin bu ambarlardan birinde veya bir kaçında hesabı bulunurdu. İşçilere verilen tayın (*epru*) muayyen miktarı hiçbir zaman aşmazdı. Yüksek tabakanın hissesi (*aklu* ve *situ*) böyle bir tahdide tabi değildi. Bundan başka bu depolardan dışarı ve içeri masrafları için verilen zahire arasında bir fark yapıldığı gibi bunlardan faizle ödünç (HAR-ra), faizsiz, ödünç

(*hubuttatu*), ve hediye (*rimuta*) verilmekte idi.

İşte Nippur arşivini dolduran vesikalardan yüzde seksenini bu neviden tevdiat ve tevziat hesaplan teşkil etmektedir ki kuru ve, yeknasak pek kapalı yazılmış isim ve rakam listelerinden ibarettir. Bunlar sayesinde ve mektupların da yardımıyla timar sahibi şahsiyetlerin timarlarının ve hususi evlerinin idaresine bir dereceye kadar nüfuz edebiliyoruz. Bu evler "kapalı ev idaresi,, tipinde bir iktisad nizamına bağlıdırlar. Bu vaziyette akla şu sual gelmektedir: bu timar sahipleri neden bu ihtiyaçlarını devlet ambarlarından tedarik etsinler? Buna tam bir cevap bulmak mümkün değildir. Şimdilik hâdisenin cereyan tarzını tesbit etmekle iktifa ediyoruz.

Bu depoların işleyişi meselesinde açık kalan noktalar şunlardır: kiral sarayına verilen meblâğdan haberimiz yoktur. Guenna sarayı için ayrılan da pek o kadar açık değildir.

Umumi menfaat işlerinde çalışan işçilerin, askerlerin ve muhafaza kollarının ne yolda beslendikleri hakkında bir fikrimiz yoktur.

Uzak memleketlerden gelen büyük miktarda vergilerle, Nippur eyaletinin toprak sahiplerinden kesilen vergilerin nerelerde sarfolunduğunu da bilmiyoruz.

Babilde toprağın idarî taksimatı:

Memlekette en küçük idare vahdeti *alu* = şehirdir. Her şehrin başında bir *hazannu* = şehir âmiri bulunur. Şehir ve köy arasında bir fark yapılmaz. Şehirlerin muayyen bir arazi hududu vardır. Bir veya birkaç şehir timar (*bitu*) olarak birleştirilebilir. Şehirler aşağıdaki idare vahdetlerine dahildirler:

1) *pihatu* — mesuliyet sahası (eyalet manasında). Bu bir çok şehirlerden ibaret genişçe bir idare sahasıdır. Gerek klasik gerek üçüncü feodalizm çağında böyle birçok *pihatu* tesbit edebilmekteyiz. Nippur eyaleti de bunlardan biridir. Nippurun şarkında Dicle ile dağlık bölge arasında Pan-seri, Bit Sin-magir, Bit-beri vardır. Şimalde Dicle ile Fırat arasında *pihat* Upî bulunmaktadır. Yerlerini tayin edemediğimiz birkaç tane daha biliyoruz. Nippur eyaletinin idare amirinin guenna olduğunu görmüştük. Onun, komşu eyaletlere de nazım bulunduğunu söylemiştik (bak s. 49). Bununla beraber bu *pihatu*'ların başında bulunması icâb eden idare amirlerinin ne isimde memurlar olduğunu da söyleyemiyoruz.

2) Bir kısım topraklar *mâtu* = memleket namı altında geniş müstakil idare bölgeleri teşkil etmekte idi. Hemen Nippurun cenubundan başlayarak ta Pers körfezine kadar uzanan.. saha *mat Tâmtu* == Denizeli idi. Orta Babilde sadece *pihatu*'lar bulunmuş olsa gerektir. Babil merkezi etrafındaki sahada *müt Babili* bulunuyordu. Bunların her ikisi de eski tarihi isimlerini muhafaza etmekte idiler. Şimali şarkideki dağlık

bölgede Süleymaniye civarında *müt Alman* (bugünkü Holvan) ve komşuları *mat Hamana*, *Buruttaş* ve cenupta Elam hududuna doğru *müt Namar* bulunmakta idi.

3) Müstakil *bîtu* (timar) lar» İlk feodalizm çağından kalmış orijinal vesikalar bulunmadığını söylemiştik. Mezkûr devir hakkında üçüncü devrin vesikaları olan *kudurru* (hudud taşları) ve daha geç zamanlara ait Asur vesikalarından öğreniyorum ki şimali şarkideki dağlık havalide ilk zamanlardan ta en geç zamanlara kadar Kas aileleri yaşamıştır. Bu yerler onların Babilde inmeden evvel esaslı olarak yerleştikleri bir saha idi ki Babilde aldıktan sonra da siklet merkezleri buralar idi. Bu eski Kas asıl familyaları buralarda timar sahibi olarak kalmışlardır. Meselâ Elam hududunda Der şehri civarında mat Namar Kas'lı Haman ailesinin miras timarı idi. Kas'lar Babilde hakimiyeti kaybettikten sonra da bu timar hala o aile elinde idi. Halman, Hamana, Buruttaş gibi memleketler hakkında da aynı şeyi düşünmeliyiz. Kudurru'lardan tanıdığımız bit Karziabku, bit Ada, bît Muktarissah, bît Abirattaş ve Asur Vesikalarından tanıdığımız bît Haşmar en eski Kas derebeylikleridir. Hemen hemen hepsi Kasça isimler taşımakta olup Dicle şarkında bulunmaktadırlar.

Bunların tamamen müstakil olduğu yani devlet tarafından Nippur arşivlerinde göreceğimiz bitu'lar gibi kontrol edilmediği muhakkaksa da devlet veya kıralla olan münasebetleri hakkında vazih bir fikrimiz yoktur. Klasik devirde birer pihatu olarak görülen Bit Sin-magir, Bit beri ve kudurrularda *pihatsu* olan Bit Pir'-Amurru, Bit Sin-şeme, Bit Sin-aşarid gibi timarların kurucularının hangi zamanda yaşadıkları ve bunların ne zaman eyalet haline geldikleri belli değildir,

Nippur arşivlerinin başlaması ile Babililer de timar sahibi olarak görülmeğe başlar. Babil asiller zümresi guenna'nın etrafında toplanmıştır. Bu vesikalarda şarktaki Kas derebeylerinden hiç bahsedilmez. Onların bir Kas plan kirala bağlı olmaları muhtemeldir.

Nippur *pihatsu*'su içinde klasik devirde pekçok bîtu tanıyoruz. Fakat o derece merkezi idare nüfuzu altındadırlar ki müstakil faaliyetlerini takip etmek çok güçtür. Bunlara henüz tam mânâsile nüfuz edemiyoruz. Nippur dolaylarında tanıdığımız bîtu sahipleri hep Babilce isimler taşırlar. Bunlar merkezi idarenin yüksek memurlarıdır.

Nippur eyaleti içinde en büyük timar sahibi guenna'ların kendileridir. İçlerinden Enlil-kidini ailesinin Nippur eyaletinde geniş bir timar malikânesi bulunmaktadır. Sumerce bir kitabe bu ailenin tanıdığımız ilk reisi guenna Ninurta-nadin-ahhe'ye kiral tarafından bir kısım arazi bağışlandığını göstermektedir. Onun oğlu Enlil-kidini'ye timarın idaresine dair gelen mektuplardan ve idarî vesikalardan timarın faaliyetleri ve mahiyetini bir dereceye kadar takip edebiliyoruz. Bu tarihten 150 yıl sonra da timar hâlâ aynı ailenin elinde bulunmaktadır. Şimalde

Dicle boyunda *Bel mâtati* yani tanrı *Enlil'e* ait {arzolunan çok geniş bir memleketin de en geç zamana kadar Enlil-kidini ailesinin elinde kaldığı sabittir. Bu aileye mensup erkekler mar Enlil-kidini yani E. oğlu deye anılmaktadır ki bu zamanda mar NN olmak bir asalet ifadesi idi. Nippur vesikalarından böyle birçok asiller tesbit edebiliyoruz. Çok defa bu ailelerin onlarca ve hatta yüzlerce yıl evvelki kurucularını bulmak ta mümkün olmuştur.

Enlil-kidini ailesinin bir reisi vardır. Fakat bu riyasetin hangi nizamlara göre geçtiği ve timar toprağının aile arasında ne yolda taksim edildiğini bilemiyoruz. Diğer guenna'ların da bunun gibi malikânelere sahip buldukları muhakkaktır.

Klasik devirde kiralın kendine mahsus bir malikânesine rastlamıyoruz. Fakat kiral ailesinin de timarlara sahib bulunduğuna dair birkaç misâl vardır. Bir Amarna mektubunda (No. 12) Mısır'a giden bir kiral oğlu veya kiral damadına bitu'sundan ve şehirlerinden bahsolunuyor. Nippur vesikaları arasında bir hesap vesikası kiral kızlarına mahsus malikâne'nin merkezî idareye kalmış olan mahsul teslimatı borcunun guenna tarafından kiralın zimmetine geçirildiğini göstermektedir. Bununla beraber kiral ailesinin durumu henüz çok müphemdir. Bu herşeyden evvel kiral arşivinin bulunmasile esaslı olarak aydınlanacaktır.

Nippur arşivlerinin hesap listeleri klasik devirde bize birçok derebeyi siması tanıtmaktadır. Bu timarlar müstakil değil yani guenna idaresine bağlıdırlar. Bunların -tevarüs edilmiş olmaları çok muhtemel görünmektedir. Bununla beraber bu mesele de henüz karanlıktır. Vesikalarda bazan pek küçük timarcıklar *al NN=filanin* şehri suretinde görülür ki bu takdirde timar bu şehir ve civarından ibarettir.

Klasik devirde *pihat bit Zazzaş* içinde Nabûşarrah ailesinin üç nesillik arşivi bulunmuştur ki Nippur eyaleti dışında gayri müstakil bir bitu misalidir. Aile efradının timarda hissesi vardır. Aile reisi valiye vergi ve kral masrafları (*sit şarri*) için tevdiatta bulunur.

Cenupta Denizelinden Nippura gelmiş olan bir mektupta şehirlerin, bitu'ların, *sumakti* ve *âlik* arki'lerin vergilerinden bahsolunmaktadır. Bunlardan ikincinin Nippur vesikalarından anladığımız mânada bir timar olduğu muhakkaktır. Üçüncü ve dördüncünün küçük timar sahipleri olması çok muhtemeldir. Fakat bunların mahiyeti hakkında hiçbir şey söyleyemeyiz,. Yalnız sumakti kelimesinin kas'ça olduğunu biliyoruz. Nippurda bu iki kategori bulunmamıştır. Tabirlerden birinciye gelince bu bir timara bağlı olmayan devlete bağlı bir şehirdir. Nippurda pek girift olan merkezi idare bize orada bu gibi şehirleri seçmek ve bunların idaresini takib etmek imkânını vermese de bu nevi şehirlerin Nippurda da bulunduğuna şüphe yoktur. Nippurda timar ve devlet mülkiyeti haricinde şahsî mülkiyetin mevcut olduğuna dair bir emare yoktur. Mahdud olan hukukî vesikalar arasında arazi alım satımına dair tek bir vesika bulunmamıştır.

Gayrı müstakil, olan timar sahipleri devlete bir çok vergiler ve birtakım vazifeler ifâsı ile mükellef bulunuyorlardı. Bu sonuncular *ilku* ve *dikutu* namı altında toplanmıştır. Klasik devirde az zikredilirse de müteakip devirden bunlar hakkında vazih bir fikir elde etmek kabildir. *ilku'nun* ne olduğunu söylemek güçtür. *dikutu* muhakkak ki iş mükellefiyetidir.

Devlet gelirleri: Devlet hernevi toprak mahsullerinden bir miktar vergi almaktadır. Ayrıca yün, deri ve yağdan da vergi alınmaktadır. Hububattan alınan vergiler şunlardır: a) *şibşu*. Bütün mahsulün (*telütu*) 1/3 ünden ibarettir. Ferdî bir vergidir. Timarın nevine göre bazan mülk sahibi bundan muaf tutulabilir. b) *miksu*. Nisbeten küçük bir miktardır. Bunun kimden alındığı pek vazih değilse de guenna kararile bundan muafiyet mümkün olduğunu biliyoruz. Bu da ferdidir. c) *abullu*. Bu vergi sadece şehirlerden alınmakta olsa gerektir. İsminden de anlaşıldığı gibi şehirlere alış veriş için gelenlerden tahsil olunmaktadır.

Bundan başka merkezi depolara zahire yatırılardan nakliye, torba ve ardiye ücreti olarak birçok kesintiler daha vardır.

Halk sınıfları : Memurlar : Klasik devrin saray memuru hakkında malûmatımız çok noksandır. Prosopografileri hakkında zengin malûmata sahip bulunduğumuz birçok yüksek şahsiyetlerin ne gibi memuriyetlerde bulduklarını söyleyemiyoruz. Merkezî idarenin depolarında zahire toplama ve dağıtma işlerinde çalışan memurlara yazıcı (*tupsârri*) denmektedir. *miksu* vergisi *makisu* denen memur tarafından tahsil olunmaktadır. *reş şarri* bir kiral memurudur ki teftiş işleri ile meşguldür. Ordunun baş kumandanı olan şahıs Kas'ça *sakrumaş* olarak tesmiye olunuyor. Kapalı ev iktisadiyatında çalışan memualardarı *âbil babi* ve *şaknu* en mühimleridir.

Toprağı işleyen halk tabakaları :

Toprağa bağlı dört sınıf tesbit edilmektedir : a) *işşaku şa harbi* bunlar sabana bağlı olan çiftçilerdir. b) *işşaku şa temi*. Emre tabi çiftçiler. c) *erreşu* fellâhlar, d) *şutapâ*. Belki de kollektif toprakta çalışan çiftçilerdir.

Bunların içinde birinci ve dördüncü sınıfın köyde muayyen bir toprağı olsa gerektir. Bununla beraber bütün bu sınıfların arasındaki farklar henüz gereği kadar açık değildir. Bunlardan başka devletin umumî işlerinde devlet toprağında, su tesislerinde çalıştırılan işçiler (*sâbu*) de vardır.

Zanaat sahipleri : Bunlar ya müstakil olarak veya kapalı ev iktisadiyatına bağlı olmak üzere iki nevidir. İkinci nevide muhtelif nevi dokumacılar, marangoz, demirci, değirmenci, biracı, yağ sıkıcı ve saire gibi her meslekten kimseler bulunur. Bunlar efendileri olan asilin konağında bütün aile efradı ile birlikte çalışırlar ki çok defa böyle bir ko-

nağın bu nevi işçilerinin yekûnu onlarca kimse" olur. Bunlar *qattinnu* namile anılır.

Az olmakla beraber gördükleri işlere mukabil bir ücret alan demirci, marangoz, arabacı, gemici gibi müstakil zanaat erbabı da vardır. Ayrıca devlet veya bitu'nun sürülerine nazarat eden çobanlar vardır. Tüccarların da müstakilleri bulunduğu dair bazı izler varsa da devletin veya bitu'ların tüccarları olup olmadığını bilmiyoruz.

Ana hatlariyle hülâsa etmeye çalışmış olduğum bu mevzuu bana telkin etmiş ve çalışmalarım esnasında beni daimi surette teşci etmiş olup gerek filolojik ve gerekse idarî meselelerin anlaşılmasında daimi surette yardımlarını lütfetmiş olan muhterem hocam Prof. Landsberger'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Önasyada Feodalizm araştırmalarının tamamlanması için aşağıdaki noktalar üzerinde çalışmalara devam etmekteyiz:

1) Klasik devrin yukarıda bahsolunan açık meseleleri, Kas ve Babilî'lerin memlekette beraber yaşayışları, Askerî vaziyet, Kiral ve ailesinin durumu.

2) .Kudurrû'larla temsil olunan üçüncü feodalizm çağı.

3) Asur devletinde derebeylik araştırmaları.

4) Mitanni „ „ „

5) Eti „ „ „

Bu noktalar üzerindeki çalışmalar henüz taslak halindedir. Etiler sahasındaki araştırmalar bir hayli ilerlemiş olup bu mesaimde bana kıymetli yardımlarını lütfetmekte bulunan hocam Prof. Güterbock'a teşekkürlerimi sunarım.